

соответствия человека и профессии в поликультурной образовательной среде вуза таких свойств личности как профессионализм, профессиональная идентичность и т.п. Обозначена проблема теоретического разрешения объективного противоречия между устойчивой «психологической системой деятельности» преподавателя вуза и требованиями личностно-профессиональной интеграции современного педагога высшей школы в систему координат общеевропейского поликультурного образования.

A theoretical analysis of the phenomenon of a higher school teacher's personality psychological correlation with the innovative professional demands to a modern professional in an educational sphere in the university policultural environment. A role and place of such personality traits as professionalism and professional identity in a psychological correlation between a human and his profession is defined. A theoretical decision of the gap between a stable "psychological system of activity" and demands to the personal-professional integration of the modern university teacher into a system of mutual European policultural education has found its covering.

Статтю подано до друку 29.03.2012.

© 2012 р.

А.В.Кіась (м. Київ)

ВЗАЄМОЗ'ВЯЗКИ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ВЧИТЕЛІВ З ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ

Професія учителя є однією із найбільше психологічно перенавантажених сфер діяльності, що обумовлено як змістом, так і умовами роботи. Педагогічна діяльність представляє одну з найскладніших сфер, що детерміновано цілою низкою підвищених вимог до педагога, починаючи від планування та організації виховних та навчальних впливів, до непередбачуваних ситуацій взаємодії з учнями, і особливо з учнями, які схильні до девіацій (лихослів'я, куріння, прогули уроків, відсутність інтересу до навчання, низька успішність, конфлікти з однолітками, батьками, вчителями тощо). Останнє потребує від учителя особливої уваги, часу та сил, що супроводжується стресовим психоемоційним та мисленневим напруженням. Недостатня освіченість в напрямку збереження психологічного здоров'я, розвитку навичок ефективного подолання стресових ситуацій призводить до виникнення ускладнень у професійній діяльності, взаємодії з учнями, зниження працездатності і навіть емоційного згорання.

У сучасних психологічних дослідженнях проблема копінг-поведінки розглядається у різних спектрах: вивчається поведінка особистості в складних екстремальних ситуаціях (Л.В.Віноградова, А.Лібіна, І.Г.Малкіна-Пих), виявляється вплив особливостей професійної діяльності на поведінку особистості (Т.А.Данилова, О.Н.Єжова, Л.А. Колесніченко, К.І.Корнєв, В.Л.Малигін), досліджуються детермінанти вибору копінг-стратегій особистістю (В.І.Голованевська, Л.І.Дементій, Т.Л.Крюкова), особливості прояву копінг-поведінки підлітків та студентів (К.Блекстейн, Д.Тері, С.А.Хазова, О.В.Якімчук) тощо. Проте фундаментальних робіт з проблеми копінг-поведінки вчителів у взаємодії з підлітками, які мають схильність до девіацій, не існує.

Зважаючи на актуальність збереження здоров'я педагога у стресогенній професійній діяльності та залежність вирішення питань девіацій у поведінці підлітків від ефективності копінг-поведінки вчителів, ми в своєму дослідженні ставили за мету визначення психологічних особливостей копінг-поведінки вчителів у педагогічній взаємодії з підлітками-девіантами. Одним

із завдань нашого дослідження було виявлення взаємозв'язків ефективності копінг-поведінки вчителів з індивідуально-особистісними властивостями. Згідно нашої гіпотези, такими є рефлексія, емпатія, самоактуалізація, стиль педагогічної взаємодії та поведінки у конфлікті, професійна спрямованість.

Таким чином, *метою* нашої статті є визначення цих взаємозв'язків.

Для перевірки гіпотези нами було проведено дослідження копінг-поведінки вчителів за методикою «Виявлення індивідуальних копінг-стратегій» Е.Хейма та порівняння цих результатів з визначеними індивідуально-особистісними змінними. Для їх оцінки ми відібрали психодіагностичний блок методик, до якого увійшли: тест «Діагностика рефлексії» А.В.Карпова, методика «Дослідження рівня емпатійних здібностей» В.В.Бойка, тест «Стили керівництва», тест визначення поведінки у конфлікті К.Томаса, «Орієнтована анкета» В.Смекалова та М.Кучера, «Самоактуалізаційний тест» Шострома.

В дослідженні взяли участь 75 учителів трьох навчальних закладів України: міського технологічного ліцею м. Маріуполя (88 учнів та 25 учителів), загальноосвітньої школи №15 м. Маріуполя (115 учнів та 25 учителів); вечірньої школи №11 м.Києва (60 учнів та 25 учителів). Загальна вибірка склала 263 учнів 7-8 класів і 75 учителів різних типів освітніх навчальних закладів I-III ступенів.

Дослідження рівня девіацій у поведінці підлітків у відповідності до типу навчального закладу відбувалось з використанням методики А.Н.Орла «Визначення схильності до відхилень у поведінці». Результати цієї роботи висвітлені в інших наших публікаціях. В цій статті ми зосередимось тільки на аналізі окреслених в назві проблем.

Види копінг-поведінки були розподілені Е.Хеймом на три основні групи за ступенем їх адаптивних можливостей: адаптивні, відносно-адаптивні та неадаптивні. Таким чином при обробці результатів за допомогою якісного аналізу відповідей у вчителів були виявлені ефективні (допомагають швидко та успішно адаптуватись до стресу), відносно-ефективні (допомагають в деяких ситуаціях, наприклад, не дуже значних або при невеликому стресі) та неефективні (сприяють стресовому стану) копінг-стратегії.

У відповідності до результатів тесту Е.Хейма ми віднесли досліджуваних вчителів до груп за такими рівнями: високий, вище середнього, середній, нижче середнього та низький. В основу розподілу був покладений принцип адаптивності/неадаптивності копінг-стратегій, що міститься в концепції методики Е.Хейма. Структурно виділення рівнів відбувалось з урахуванням варіативності поєднання виборів за трьома сферами психічної діяльності (когнітивної, емоційної та поведінкової).

Таким чином, до високого рівня копінг-поведінки ми віднесли вчителів, які виявили адаптивний рівень за всіма сферами прояву копінг-стратегій (це 13,33% досліджуваних), до рівня вище середнього – тих, хто має поєднання адаптивних та відносно-адаптивних стратегій (32,0%), до середнього – тих, хто має змішані показники адаптивних, відносно-адаптивних та неадаптивних копінг-стратегій з перевагою перших (40,0%), до рівня нижче середнього – тих, хто має змішані показники адаптивних, відносно-адаптивних та неадаптивних копінг-стратегій з перевагою останніх (14,6,0%), до низького – тих, хто володіє лише неадаптивними копінг-стратегіями (табл. 1).

Як свідчать результати, представлені у табл. 1 низького рівня копінг-стратегій не виявлено у жодного з досліджуваної групи вчителів. Проте, спостерігається перевага середнього та нижче середнього рівня (у сукупності – 54,6%).

Розподіл вчителів за рівнями копінг-стратегій

N=75

Рівні копінг-стратегій вчителів	Абс.	%
Високий рівень	10	13,3
Вище середнього	24	32,0
Середній	30	40,0
Нижче середнього	11	14,6
Низький	-	-

Для виявлення індивідуально-особистісних відмінностей у показниках і доведення висунутої гіпотези, щодо впливу на ефективність копінг-поведінки вчителів у взаємодії з девіантними підлітками таких індивідуально-особистісних якостей, як рефлексія, емпатія, самоактуалізація, стиль керівництва і поведінки у конфлікті та педагогічна спрямованість, ми використали кількісно-якісний аналіз показників контрастних груп. Такими групами стали: група вчителів з високим рівнем копінг-поведінки (А) та вчителів з рівнем нижче середнього (Б) (оскільки низького рівня виявлено не було).

Вчителі, які обирають у складних ситуаціях міжособистісної взаємодії з девіантними підлітками адаптивні варіанти копінг-поведінки і у когнітивній, і у емоційній, і у поведінковій сферах орієнтуються переважно на рефлексивний аналіз своїх дій, визнають цінність власної особистості, не принижуючи гідності учнів, уміють володіти собою, зберігають спокій і врівноваженість, впевнені у вирішенні труднощів, або не визнають їх безвихідними, оптимістичні у поглядах на майбутнє і життя в цілому, не соромляться у разі необхідності звертатись за порадою чи допомогою до авторитетних або значущих осіб і самі раді прийти на допомогу колегам.

Зробивши вибірку даних групи А по проведеним методикам, ми з'ясували, що їм притаманний переважно високий або середній рівень рефлексії (діапазон даних від 6 до 10 стенив за методикою А.Карпова). Розвиненість професійної рефлексії дозволяє вчителям адекватно усвідомлювати власні досягнення і складнощі, виокремлювати свою роль і відповідальність за ситуацію від тих зовнішніх обставин, що знаходяться поза можливим контролем вчителя. Для цієї групи вчителів характерним є чітке бачення про те, яким повинен бути педагог, і, водночас, відсутній надмірний перфекціонізм, що базується на уявленні про неможливість недосконалого результату або стилю роботи. Власне це дозволяє їм відчувати задоволення від роботи, знаходити адекватні рішення нестандартних ситуацій, ефективно залагоджувати конфлікти або попереджати їх. Зокрема, згідно результатів тесту К.Томаса учителі цієї експериментальної групи виявили перевагу співробітництва (коли обидві сторони знаходять альтернативні рішення, що влаштовують їх) у вирішенні конфліктних ситуацій, а також схильність до компромісу. Використання стратегії суперництва не виявлено в жодного з вчителів цієї групи. Такі результати цілком співвідносяться з логікою вираження емпатійності, показник якої в цих вчителів зафіксований на високому, менше на середньому рівнях (діапазон даних від 22 до 32 балів, що відповідає середньому рівню та високому).

Емпатія, будучи визнаною науковцями професійно значущою якістю вчителя, посилює його комунікативні здібності, сприяє налагодженню позитивних стосунків з оточуючими, дозволяє більш проникливо ставитися до учнів, їх проблем, турбот, складнощів перебігу вікової кризи, а відтак, і зменшувати стресогенність складних педагогічних ситуацій.

У відповідності з отриманими даними тесту самоактуалізації особистості І.Шосторма, учителів з високим рівнем копінг-стратегій відрізняє здібність жити теперішнім у всій повноті, у нерозривних зв'язках з минулим та майбутнім (шкала «орієнтація у часі»). Вони є самодостатніми особистостями, певною мірою незалежними від думок та оцінок оточуючих, при відсутності яких-небудь конфронтацій з груповими нормами («підтримка»). Для них характерною є розвиненість тих показників тесту, що складають блок почуттів («сенситивність» та «спонтанність»). Вони досить добре орієнтуються у власних почуттях, не намагаються приховати чи подавити у собі навіть негативні, але при цьому не вдаються до спалахів гніву, роздратування, вмючи їх контролювати. Свої почуття уміють передавати вербально, не ображаючи тим самим своїх учнів і зберігаючи власну гідність та самоповагу («прийняття агресії»). Ці якості дозволяють вчителям групи А встановлювати більш глибокі емоційно-особистісні контакти, формувати їх на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин, що відповідає стандартам сучасної освітньої парадигми.

Діагностика стилів керівництва, що застосовують вчителі групи А засвідчила меншу одноманітність результатів у порівнянні з попередніми. Для цієї вибірки вчителів характерні майже всі стилі педагогічної взаємодії: демократичний, авторитарний, змішаний. Очевидно варіювання стильовими впливами дозволяє педагогам бути більш гнучкими і, таким чином, отримувати позитивні результати від своєї педагогічної діяльності. Зокрема, всі вчителі, які мають високу ефективність застосування копінг-стратегій висловились в індивідуальних бесідах про задоволеність від своєї праці.

Педагогічну спрямованість ми включили до переліку якостей, що впливають на ефективність копінг-поведінки, оскільки вважали, що професійне покликання, самосвідомість, адекватна самооцінка, інтереси, цінності, мотивація педагога, що складають структуру цього феномену, з високою мірою вірогідності визначають такі складові адекватних копінг-стратегій, як «установка власної цінності», «оптимізм», «співробітництво». Виявилось (за методикою В.Смекалова та М.Кучера), що дійсно вчителі даної вибірки значним чином спрямовані на позитивний результат своєї роботи та розвиток взаємовідносин. Спрямованість на себе займає останнє місце в їх ієрархії педагогічної спрямованості. Якщо при цьому відсутність власної зацікавленості у справі не межує із самозреченням, то такі висновки говорять і про високий професіоналізм вчителів даної категорії, і про задоволеність професією, і ефективно запобігання професійного вигорання.

Стаж педагогів даної вибірки знаходиться в межах від 5 до 20 років, а тому ми можемо стверджувати, що для ефективності формування копінг-стратегій вчителів потрібен досвід роботи, але який не перевищує 20 років, оскільки, як показують результати аналізу двох груп, ефективність вчителів з таким стажем має тенденцію до зниження.

Вчителі групи Б, тобто ті, які обирають у складних ситуаціях міжособистісної взаємодії з девіантними підлітками відносно-адаптивні та неадаптивні варіанти копінг-поведінки мають переважно низький рівень рефлексивності (діапазон даних від 2 до 6 стенів за методикою А.Карпова), що знижує самокритичність педагога, виявляє неспроможність відстежувати чинники, що заважають побудові ефективної суб'єкт-суб'єктної взаємодії з учнями. Складні ситуації сприймаються як катастрофічні, з вірогідністю емоційних зривів, поганого самопочуття, незадоволеності собою або відчуття злості та роздратування щодо учнів («самозвинувачення», «агресивність»). В інших випадках – обираються пасивні форми поведінки з відмовою шукати

шляхи їх вирішення через невіру у власні сили, інтелектуальні ресурси, втомленість, розгубленість («ігнорування», «примирення», «покірність», «придушення емоцій», «запобігання»). Можливими є також компенсаторні шляхи зниження напруги за допомогою лікарських засобів, алкоголю, занурення у любимі справи тощо. У когнітивній сфері може мати місце надання смислу труднощам та способам їх вирішення, в емоційній – переведення відповідальності на інших.

Тенденцією до низького рівня характеризуються показники емпатії в цій групі вчителів (розкид даних знаходиться в діапазоні 10-24 бали, що відповідає середньому рівню та заниженому). Низька емпатійність призводить до обмеження виборів ефективних копінг-стратегій, перш за все, в емоційній сфері. Звідси агресивність або самозвинувачення, відчуття безнадійності та фрустрації.

Згідно з даними тесту самоактуалізації особистості І.Шосторма, з'ясовано, що учителів групи *Б* відрізняє дискретність сприйняття життєвого шляху (шкала «орієнтація у часі»), конформізм, орієнтація на думку оточуючих («підтримка»). Звідси – низька гнучкість поведінки, стереотипність та обмеженість педагогічних прийомів ефективного вирішення кожної конкретної ситуації. Відомо, що симптоми девіантної поведінки відрізняються одноманітністю, при тому, що їх приховані причини можуть значно варіювати. Очевидно низька емпатійність у поєднанні з низькою самоактуалізацією значно знижує поведінковий репертуар вчителя, звужує його здатність до знаходження відповідних оптимальних ресурсів вирішення педагогічних проблем, і своїх, зокрема.

Також неефективність копінг-поведінки пов'язана з низькою здатністю до спонтанних проявів почуттів («спонтанність»), встановлення суб'єкт-суб'єктних зв'язків («контактність»), ригідністю у поведінці («гнучкість поведінки»). Це заважає вчителям групи *Б* встановлювати більш глибокі емоційно-особистісні контакти з учнями, розуміти причини їх дезадаптованої поведінки і, таким чином, формувати ефективні копінг-стратегії.

Не достатньо високими виявились і показники пізнавальних потреб вчителів (середній показник цієї групи складає 45,6 балів). Причому, як виявилось, зниження пізнавальних потреб більш характерне для вчителів зі стажем роботи більше 20 років. Більшість з них вважає, що їх досвід роботи, знання предмету є достатніми для ефективної праці. Спостерігається скидання обертів у педагогічній діяльності, небажання засвоювати сучасні методи, новітні технології в роботі, оскільки наближення пенсійного віку і невисокі зарплати вчителів, не мотивують їх до змін. При цьому часто педагоги не усвідомлюють, що суспільні процеси, і економічного характеру в тому числі, позначились на особливостях становлення особистості нового покоління, а відтак, потребують нових підходів до їх навчання та виховання.

Перелічені вище обставини пояснюють і результати тесту К.Томаса, які виявили схильність учителів групи *Б* до компромісу та уникання в конфліктних ситуаціях. До суперництва вони так само не ладні вдаватися, як і вчителі групи *А*. Ми пов'язуємо це з можливою втомленістю вчителів від професії, наявністю емоційного вигорання, прагненням йти шляхом «найменшого опору», з одного боку, з іншого – відсутністю достатнього досвіду молодих вчителів, обережністю, побоюваннями вступати у конфронтації.

Для вчителів групи *Б* характерними є всі стилі педагогічної взаємодії: демократичний, авторитарний, ліберальний. Оскільки такі дані мають місце і в групі *А*, ми припускаємо, що не стільки сам стиль педагогічної взаємодії є суттєвою змінною, що обумовлює ефективність копінг-поведінки, скільки його адекватне застосування у відповідності до педагогічної ситуації.

Показники спрямованості (за методикою В.Смекалова та М.Кучера) в групі *Б* розподілились за всіма напрямками: на себе, на взаємодію, на позитивний результат, але зі значною перевагою першого варіанту та останнього (спрямованість на себе та результат).

Звідси і високий рівень використання захисних стратегій у поведінці (агресивне відреагування, відволікання, активне запобігання та невизнання проблем), що тільки на деякий час пригнічують напругу від складної взаємодії з девіантними учнями і не вирішують ситуацію в цілому.

Стаж педагогів даної вибірки переважно високий: більше 20 років. Також серед цієї групи є ті, хто має досвід роботи у педагогічній діяльності менше 4 років.

Узагальнення результатів проведеного порівняння контрастних груп представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Відмінності у показниках контрастних груп

Показники	Група А (вчителі з ефективною копінг-поведінкою)	Група Б (вчителі з неефективною копінг-поведінкою)
Рефлексія	- високий рівень	- середній, - низький рівень
Емпатія	- високий, - середній рівень	- середній, - низький рівень
Самоактуалізація	- орієнтація у часі, - незалежність, - розвинена чутливість, - спонтанність у проявах почуттів, - самоповага, - прийняття агресії, - креативність	- дискретність сприйняття життєвого шляху, - залежність від думки оточуючих, - ригідність у поведінці, - низька сенситивність, - низька креативність, - низьке самосприйняття
Стиль педагогічної взаємодії	- демократичний, - авторитарний, - змішаний	- демократичний, - авторитарний, - ліберальний.
Стиль поведінки в конфлікті	- співробітництво, - компроміс, - уникання	- компроміс, - уникання
Спрямованість	- на взаємодію, - на позитивний результат	- на себе, - на результат
Педагогічний стаж	- в межах 5-20 років	- до 4 років, - більше 20 років

Кореляційний аналіз показників контрастних груп виявив значущі кореляції між такими змінними як:

- «рефлексія» - $r_s = -0,756$, при $p \leq 0,05$;
- «емпатія» - $r_s = -0,696$, при $p \leq 0,05$;
- «орієнтація у часі» $r_s = -0,776$, при $p \leq 0,01$;
- «підтримка» (залежність/незалежність цінностей та поведінки суб'єкта від впливів ззовні) $r_s = -0,686$, при $p \leq 0,05$;
- «спонтанність» $r_s = -0,643$, при $p \leq 0,05$;
- «контактність» $r_s = -0,755$, при $p \leq 0,01$;

- «самоповага» - $r_s = -0,678$, при $p \leq 0,05$;
- «креативність» - $r_s = -0,778$, при $p \leq 0,01$.

Отже, отримані результати дозволяють стверджувати, що серед виділених у припущенні змінних, що впливають на ефективність копінг-поведінки вчителів у взаємодії з девіантними підлітками знайшли своє підтвердження наступні: рефлексивність, емпатійність, окремі компоненти самоактуалізації особистості (зокрема, здатність жити теперішнім у повноті, нерозривності з минулим і майбутнім; прийняття та незалежність цінностей і поведінки самоактуалізуючої особистості від впливу оточення; пізнавальна потреба; спонтанність; контактність; самоповага; креативність), співробітництво як спосіб вирішення конфліктів. Також було встановлено, що на ефективність копінг-стратегій має вплив педагогічний стаж (в діапазоні 5-20 років). Несуттєвим виявився показник стилю педагогічної взаємодії. Певна його роль обумовлена не самим стилем, а адекватністю його застосування. Проте, можна говорити про деяку перевагу все ж таки демократичних основ у педагогічній взаємодії з підлітками і обмеженим використанням у взаємодії з девіантними підлітками ліберального стилю (потурання).

Таким чином, отримані в експериментальному дослідженні результати підтвердили висунуту нами гіпотезу про наявність індивідуально особистісних властивостей, що є професійно важливими в роботі педагогів, і які обумовлюють використання у стресових ситуаціях взаємодії з девіантними підлітками ефективних копінг-стратегій.

Зокрема, до гальмування ефективної копінг-поведінки призводить недостатній розвиток рефлексії, емпатії, самоактуалізації, що вказує на необхідність розвитку цих професійно важливих якостей в рамках експериментальної роботи.

Крім того, зроблений аналіз вказує на необхідність включення в корекційну програму завдань з формування адекватної самооцінки, спонтанності, креативності, активізації пізнавальної мотивації вчителів, підвищення рівня професійної свідомості.

Ефективним засобом їх активізації, на нашу думку, є активне соціально-психологічне навчання, що буде предметом наших подальших наукових розвідок.

Література

1. *Бойко В.В.* Методика диагностики уровня эмпатических способностей /Практическая психодиагностика. /В.В.Бойко. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – С. 486-492.
2. *Ежова О. Н.* Формирование у педагогов адаптивных копинг-стратегий поведения как условие сохранения и поддержания их психического здоровья: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ежова Олеся Николаевна. – Самара, 2003. – 180 с.
3. *Карпов А.В.* Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А.В.Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т.24, № 5. – С.45-57.
4. *Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. / Н.П.Фетискин, В.В. Козлов, Г.М Мануйлов. – М.: Изд-во Института Психотерапии. 2002. – С. 426-433.
5. *Heim E.* Coping based intervention strategies / E. Heim. – 1995. - P. 145-51.

В статье представлены результаты исследования взаимосвязей копинг-поведения учителей с индивидуально-психологическими свойствами. Доказано (методом сравнения контрастных групп), что торможение эффективности копинг-поведения учителей во взаимодействии с девиантными подростками обусловлено недостаточным развитием рефлексии, эмпатии, уровнем самоактуализации (в частности, таких ее составляющих, как

ощущение времени, независимость, самоуважение, познавательная потребность, спонтанность, креативность), неадекватностью использования стилия педагогического общения, что указывает на необходимость развития этих профессионально важных качеств в рамках коррекционной работы.

The article deals with the problem of correlaton between the copying-behaviour of teachers and their individual psycolgical features. The results of the research are presented in the article. Using the method of comparison of contrasting groups it is proven that braking of the efficiency of copying-behaviour of teachers in interrelation with deviant teenagers is conditioned by the insufficient development of reflection, empathy, level of self-realization(such its constituents as sense of time, independence, self-esteem.cognitive necessity, creativity) that emphasises on the necessity of these professionally important qualites within the framework of correction work.

Статтю подано до друку 25.04.2012.

© 2012 р.

І.М.Матяш (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ ЧУЙНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Модернізація системи освіти в Україні ставить перед вищою школою завдання підвищення ефективності професійної підготовки майбутніх вчителів. У законі «Про загальну середню освіту» зазначено: «Педагогічним працівником повинна бути особистість з високими моральними якостями, яка має відповідну педагогічну освіту, належний рівень професійної підготовки, здійснює педагогічну діяльність, забезпечує результативність та якість своєї роботи» [9]. Водночас педагог повинен бути носієм культури і вселюдських цінностей, провідником ідей державотворення і демократичних змін, людиною великої душі й доброго серця, гуманною у помислах і діях. А тому, в сучасних умовах де домінують матеріальні блага над духовними, серед професійно значущих якостей вчителя чільне місце належить чуйності, формуванню якої має приділятися увага ще на етапі професійної підготовки майбутнього фахівця.

Проблема чуйності у психолого-педагогічній науці представлена вузьким колом робіт (І.Д.Бех [3], В.О.Білоусова [4], Л.П.Виговська [6], В.А.Киричок [12], О.М.Вержиховська [5], О.В.Гудима [7], Г.М.Свідерська [16], Л.О.Сологуб [18], Є.Шовкомуд [19] та ін.).

Так, наприклад, О.М. Вержиховська зазначає, що чуйність характеризує внутрішнє ставлення особистості до оточуючого і передбачає співпереживання з іншими людьми їхніх радощів, потреб, страждань, бажань тощо; уважне ставлення до їхніх інтересів, проблем, думок і почуттів; розуміння мотивів їхньої поведінки; тактовне ставлення до їх самолюбства, гордості. На її думку, чуйність тісно пов'язана з повагою, скромністю, співчуттям, довірою, великодушністю, благородством, шляхетністю [5].

Найважливішою особливістю чуйності, наголошує Л.О.Сологуб, є вміння ставити себе на місце інших, бачити в них подібних собі. Дієвість цієї якості проявляється в активній безкорисливій допомозі, полегшенні тяжких почуттів інших людей. У розумінні емоційного стану оточуючих проявляється такт, культура почуттів, які сприяють становленню доброзичливих взаємин [18].

Як зазначає Є. Шовкомуд, чуйність можна розглядати як здатність відчувати і розуміти стан іншої людини через усвідомлення власних переживань. Це відбувається шляхом співпереживання і проявляється у формі дієвого співчуття та щирої співрадіості [19].